

УДК 37.033

Наталія Вишнівська,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри початкової освіти
Педагогічного інституту Київського університету
імені Бориса Грінченка

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ

У статті розглядаються історико-педагогічні аспекти проблеми виховання милосердя в молодого покоління. Поняття «милосердя» протиставляється злobie, жорстокості, а справедливість – егоїстичному ставленню людей один до одного. Звідси саме страждання дає можливість зрозуміти інших, виявляти дійову допомогу тим, хто її потребує. Вивчення історико-педагогічного аналізу проблеми виховання милосердя в молодого покоління дозволяє стверджувати, що у визначенні сутності поняття «милосердя» наявне гуманістичне підґрунтя – в його основі лежить любов до людей, яка виявляється у доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі про оточуючих, готовності допомогти всім, хто цього потребує (людям і всьому живому).

Ключові слова: милосердя, людинолюбство, виховання милосердя, молоде покоління, історико-педагогічні аспекти.

В статтє рассматриваются историко-педагогические аспекты проблемы воспитания милосердия у молодого поколения. Понятие «милосердие» противопоставляется злобе, жестокости, а справедливость – эгоистическому отношению людей друг к другу. Отсюда само страдание дает возможность понять других, проявляют действенную помощь тем, кто в ней нуждается. Изучение историко-педагогического анализа проблемы воспитания милосердия у молодого поколения позволяет утверждать, что в определении сущности понятия «милосердие» имеется гуманистическое основание – в его основе лежит любовь к людям, которая проявляется в доброте, сострадании, сопереживании, отзывчивости, заботе об окружающих, готовности помочь всем, кто в этом нуждается (людям и всему живому).

Ключевые слова: милосердие, воспитание милосердия, человеколюбие, молодое поколение, историко-педагогические аспекты.

The article considers the historical and pedagogical aspects of education mercy to the young generation. In antiquity it was considered that mercy was important charity, and its feature availability and development were explained by social needs, which actuated to active altruism (direct its activities for the benefit of others, overcome their own selfish needs, to do good to others without expecting thanks or financial reward). The medieval Kievan Rus period was

characterized by particular attention to the problem of moral education of the young generation. The leading role of moral upbringing occupied charity. In ingenious literary works of our great ancestors greed, cruelty, lust for revenge, towering noble ideals, moral perfection are condemned. In the Renaissance the idea of harmonious child's development, which was proclaimed the ancient pedagogy, is again determined the development of educational thought in the same direction, rejecting the principles of religious and ascetic upbringing. In the work of thinkers of modern times emphasized that the concepts of charity and justice. Philosophers had concluded that mercy is the highest moral imperative, universal ideal, and practical implementation of it, however, may not be required from each individual.

Key words: *charity, philanthropy, education charity, the younger generation, historical and educational aspects.*

Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні зумовлюють пошук шляхів підвищення ефективності морального виховання молоді. Адже загострення політичних, економічних суперечностей призвели до зміни життєвих цінностей та ідеалів, що виявляється у прояві лицемірства, цинізму та жорстокості у людських взаєминах.

За таких обставин особливої актуальності набуває проблема виховання в молодого покоління милосердя як моральної якості особистості, в основі якої лежить любов до оточуючих, яка виявляється у доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі, наданні безкорисливої допомоги тим, хто її потребує.

У низці освітніх документів – Національній доктрині розвитку освіти в Україні, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, а також Законах України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Основних орієнтирах виховання учнів 1– 11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи – пріоритетними напрямками визначається моральне виховання зростаючої особистості, а відтак і виховання милосердя.

Питання виховання гуманних почуттів учнів молодшого шкільного віку стали предметом наукових розвідок О. Богданової, І. Бужиної, Л. Канішевської, В. Киричок, В. Новікової, Д. Пащенко, О. Савченко, Н. Химич.

Проблема виховання милосердя знайшла відображення в працях педагогів (Л. Бабенко, Л. Безгласної, Ю. Глінчук, Л. Ощепкової, Л. Уварової, В. Шутової та інших).

Мета статті – здійснити історико-педагогічний аналіз проблеми виховання милосердя в молодого покоління.

Загальновідомо, що поняття «милосердя» (caritas) залежно від соціокультурної логіки того чи іншого суспільства набуває особливого

змісту. Для сучасного суспільства є характерним виникнення ідей, що пов'язані з поширенням почуття милосердя не тільки стосовно людей, а й стосовно всього живого на Землі [5, с. 6].

В античності милосердя вважалося важливою добродією рисою, наявність і розвиток якої зумовлювався соціальними потребами, що спонукали до діяльного альтруїзму (спрямовувати свою діяльність на користь оточуючих, долати власні егоїстичні потреби, чинити добро оточуючим, не розраховуючи на подяку чи матеріальну винагороду). Основними засобами виховання милосердя в молодого покоління вважали мистецтво, особистий приклад дорослих, гру [3, с. 16].

Уявлення про милосердя складалося в усіх трьох світових релігіях, причому його генезис у буддизмі, християнстві й ісламі має багато спільного. Так, у християнстві любов має не тільки божественне походження, але й виступає особистою характеристикою, завдяки якій виникає почуття єднання з оточуючим світом.

По-іншому розглядається милосердя в буддизмі, оскільки метою тут визначається досягнення нирвани, а такі почуття як співчуття та милосердя являють собою шлях, на якому здійснюється знищення почуттів і досягнення стану байдужості та відірваності від світу. Індивід у цих умовах легко може жертвувати собою заради інших, оскільки він позбавлений власних бажань.

У мусульман милосердя розглядається під двома ракурсами: з одного боку, це боже заступництво стосовно всього, що існує, а з іншого, – людське, що виникає в ході реалізації божих заповідей [5, с. 5].

Проблема виховання милосердя в молодого покоління знайшла відображення у працях філософів Середньовіччя. Так, християнський філософ Августин вважав, що способом духовного розвитку людини виступає божественна суть незалежної від тіла душі та внутрішній моральний досвід, що ґрунтується на самодіяльності душі.

Цікаві думки про милосердя вміщені у творах І. Кассіана, який вважав, що у вихованні дітей важливим є досягнення «чистоти серця», яка включає в себе не тільки свободу від будь-яких поганих думок, але й любов до ближніх, що базується на виконанні християнських заповідей [9, с. 32]. За І. Кассіаном, співчуття є початковою сходинкою духовного вдосконалення, яке необхідно розвивати разом із терпінням і великодушністю.

Ідеї виховання милосердя знайшли своє відображення в морально-дидактичному трактаті Ф. Наварського «Чотири віка людини» [9, с. 225–250], в якому автор закликає іти за християнськими добродіями, а прикладом для наслідування обирає Ісуса Христа. Серед найважливіших позитивних якостей Ф. Наварський виділяє щедрість, реальним виявленням якої є милостиня, а виявлення милосердя обґрунтовується необхідністю дотримання заповіді «Полюби ближнього свого» [9, с. 225–250].

Середньовічний період у Київській Русі характеризувався особливою

увагою щодо проблеми морального виховання молодого покоління. Провідне місце серед моральних цінностей посідало милосердя. У геніальних літературних творах наших великих пращурів осуджується жадібність, жорстокість, жага помсти, підносяться благородні ідеали, моральна досконалість [4, с. 208].

Великого поширення набувають розповіді про життя святих, подвижників православної церкви Бориса і Гліба, Дмитра Донського, Варвари, Сергія Радонезького та ін., які здійснювали подвиги у плані морального вдосконалення: із вдячністю та смиренністю терпіли злидні й поневіряння, добровільно відмовлялися від багатства [1, с. 14].

У християнській культурі етична категорія милосердної любові має особливе значення, оскільки милосердя є діяльністю, угодною Богові, і бути милосердним для християнина означає виконання християнського обов'язку. Дійова милосердна любов є втіленням морального ідеалу Христа, практичною реалізацією заповіді про любов до ближнього. Саме в акті милосердя, яке є не лише внутрішнім співчуттям, але й дійовою допомогою іншим, індивід удосконалюється [5, с. 5].

У милосерді людина присвячує себе Богові в усій повноті діяльності свого розуму, душі та почуттів. У цьому плані можна виділити деяку відмінність між законами Мойсея та Новозавітними настановами, тому що останні акцентують увагу всіх, хто живе, не лише на дотриманні певних правил і ритуалів, але й, передусім, на щирому русі душі та серця [5, с. 6].

Християнські богослови Іоанн Златоуст, митрополит Філарет і святомученик Володимир відносять милосердя до найважливіших добродієностей, в основу якого покладено любов до ближніх: «Милосердя є пристань для нужденних, а пристань приймає всіх, хто потерпів корабельну аварію, і рятує від небезпеки і злих, і добрих» [12, с. 7].

У християнських ученнях милосердя розглядається як любов до оточуючих. Так, в одкровеннях Іоана Златоуста зазначається: «Хочеш, щоб ти був помилуваний? Помилуй ближнього. Хочеш, щоб тебе любили? Полюби сам. Зараз час людинолюбства, а не суворості суду. Зараз час милості, а не осуду. Підемо самі і поведемо дітей і ближніх наших учитись милосердю, бо саме воно і робить нас людьми. І не будемо вважати життям час, проведений без милосердя» [6, с. 360].

У Київській Русі з'явилася низка книг у перекладі й оригіналі, серед яких були і педагогічні статті та роздуми. Так, у збірниках «Бджола», «Ізмарагд», «Златоструй», «Златоуст» містилися вислови, тексти Сократа, Демокрита, Аристотеля відносно сутності людини й сенсу її життя.

Видатною пам'яткою педагогічної думки є «Повчання дітям» Володимира Мономаха, подане М. Анісімовим у «Пам'ятках древньоруської просвіти». У вказаному літературному творі розкрито виховний ідеал і зміст православного виховання дітей і молоді, основою якого вважалися любов до Бога, пошана до духовних служителів, старших, любов до оточуючих. Володимир Мономах відзначав, що виховувати дітей

треба не повчаннями, а добрими справами. В основі милосердя він убачав милостиню: «Для Бога і для душі своєї майте страх перед Богом у серці своєму і більше милостиню творить неоскудну, бо це є початок усякого добра. За все убогих не забувайте, але скільки зможете, по силі своїй, годуйте їх, подавайте милостиню сироті, і вдовицю виправдовуйте, не дозволяйте сильним погубити дитину» [1, с. 124–125].

У «Слові Даниїла Заточника», цитованому в «Пам'ятниках древньоруської просвіти», згадується про значущість милосердя, любові до людей: «...хто в печалі людині допоможе, то як студеною водою напоїть його у спекотний день» [1, с. 134]. Милосердя розумілося як активне співчуття нужденним. У своїй молитві Даниїл Заточник, звертаючись до Ярослава, просить «...не тримати при собі злато та срібло, роздавати його людям» [8, с. 129].

У відомому творі XVI століття – «Домострої» – знайшов своє відображення ідеал середньовічного виховання. Від дітей вимагалось повне підкорення старшим, сліпе підкорення своїм батькам. Серед таких добродієностей як терплячість стосовно знегод, смиренне благочестя виділяється милосердя, під яким розуміється жалість до старих і дітей, здатність прощати образи, турбота про нужденних: «Вдивись у їх біди та страждання, у те, чого вони потребують, і допомагай, як зможеш, не гордуй тими, хто страждає в бідності й убогості, запроси у свою домівку, напої, нагодуй, зігрій з любов'ю і чистою совістю» [4, с. 123].

В епоху Відродження ідея гармонійного розвитку особистості дитини, яка була проголошена ще античною педагогікою, знову визначала розвиток педагогічної думки в цьому ж напрямі, відкидаючи принципи релігійно-аскетичного виховання.

Гуманісти епохи Ренесансу проголошували свободу людської особистості, право людини на реалізацію земних потреб, особливого значення надавали питанням духовного становлення особистості, у тому числі й вихованню в молодого покоління милосердя.

Нідерландський мислитель Е. Роттердамський [7] головним завданням вважав формування в дітей з раннього віку моральності і благочестя. На його думку, наряду із вихованням набожності і почуття обов'язку важливим є розвиток інтересу до знань.

Згідно з позицією Д. Аліг'єрі [7], блаженство, якого можна досягти в земному житті, є рівноцінним вічному блаженству і залежить від милосердного способу життя.

Видатний гуманіст М. Монтень [7] вважав, що освіта мусить поєднувати принципи свободи із принципами чуйності та наголошував на необхідності морального прикладу і моральних вправлянь замість моральних повчань.

На запереченні вроджених моральних чеснот будується етика Дж. Локка, на думку якого добро – це те, що може спричинити або збільшити задоволення й уберегти від зла, зло – це те, що може

спричинити або збільшити страждання, зменшити задоволення, позбавити блага [7, с. 122].

За К.-А. Гельвецієм [7], мета виховання полягає в тому, щоб розкрити серце дитини для гуманності, а розум – для правди, щоб виховати громадян, у свідомості яких ідея особистого добра поєднується з ідеєю добра загального. Філософ зазначав, що провідна роль у вихованні в молодого покоління загальнолюдських цінностей належить моральному самовдосконаленню, тому дітям потрібно викладати «катехізис моралі».

Ідеї гуманізму знайшли відображення у творах Лаврентія та Стефана Зизаніїв, І. Вишенського, К. Старовецького, І. Борецького, П. Беринди, М. Смотрицького, Ф. Прокоповича, філософських трактатах професорів Києво-братської колегії Є. Славинецького й С. Полоцького та багатьох інших. Попри релігійну спрямованість, ці літературні пам'ятки пронизані гуманними педагогічними ідеями, прагненням осмислити роль чинників, які визначають процес виховання особистості.

Загальновідомо, що в епоху Відродження (XVI ст. – перша половина XVII ст.) формувалась самобутня система навчально-виховних закладів, у яких переважали демократичні й гуманістичні принципи роботи (Острозька школа (1576 р.) та Києво-Могилянська академія (1632 р.) [8, с. 52–53].

Ідеї гуманізму знайшли відображення у творі Є. Славинецького «Громадянство звичаїв дитячих». Автор описує, пояснює й обґрунтовує правила поведінки дітей удома, на вулиці, у ставленні до старших, до товаришів. Милосердя розглядається Є. Славинецьким як таке ставлення до оточуючих, за якого «...людина співчуває і терпіння має, піклується про вбогого з добротою, щоб і йому взаємно руку допомоги простягнуто було» [2, с. 258].

Ідеал людяності як мети виховання є визначальною ідеєю в системі педагогічних поглядів Г. Сковороди: «Самі по собі знання не оберігають від пороків. Для подолання останніх потрібне добре серце – висока моральність» [10, с. 66].

Отже, в епоху Відродження милосердя вважалося найважливішою моральною якістю, образом поведінки та дії.

Тема милосердя знайшла відображення у творчості мислителів Нового часу. Зокрема Е. Кант серед моральних якостей людини особливо виокремлює людяність, людинолюбство, вміння відчувати іншого, тобто реальні прояви милосердя. Філософ зазначав, що любов до ближнього починається, виходячи із власне практичного здійснення добра, саме цей шлях пробуджує в індивіді доброту, доброзичливість, людинолюбство. У милосердній любові істинний початок лежить не в якійсь абстрактній вірі, а саме у практичній діяльності, де людина, жертвуючи своїми інтересами, допомагає нужденним [5, с. 27].

Мислитель XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо [7] вважав, що людина стає щасливою, якщо вміє співчувати та допомагати іншим. Серед усіх

моральних якостей педагог вважав пріоритетною любов до людей. У творі «Еміль, або про виховання» автор відвів надзвичайну роль вихованню, особливо моральному, гуманістичному. Успіх морального виховання Ж.-Ж. Руссо вбачав у вирішенні трьох основних завдань виховання: виховання добрих почуттів, добрих суджень, доброї волі. На думку педагога, якщо юнак буде спостерігати картини людських страждань, нестатків і горя, то він навчиться розпізнавати позитивні вчинки.

У європейській філософії нового часу (у працях Т. Гоббса та А. Шопенгауера) акцентується увага на поняттях справедливості та милосердя. Філософи дійшли висновку про те, що милосердя є найвищим моральним імперативом, універсальним ідеалом, практичну реалізацію якого, проте, не можна вимагати від кожного індивіда. Інша справа – справедливість. Це критерій, згідно з яким необхідно оцінювати життя й діяльність кожної людини. Іншими словами, «...вимога милосердя може бути застосована тільки щодо себе самого, від інших же ми маємо право очікувати справедливого ставлення. Виходить, що справедливість – це моральний обов'язок, а милосердя – лише необов'язкова властивість і зміст діяльності людини» [5, с. 6].

Геніальний український поет Т. Шевченко у творах «Княжна», «Сотник», «Петрусь», «Наймичка» порушив морально-етичні проблеми, розглянув такі загальнолюдські цінності як «милосердя», «материнство», «діти», «сім'я», «щастя» тощо, підніс ідею духовної єдності людей, яких об'єднує добро, любов, милосердя, справедливість.

Український письменник і філософ І. Франко в наукових, публіцистичних і художніх творах, присвячених проблемам виховання дітей і молоді, дав чимало порад щодо виховання кращих моральних якостей, наголошував на важливості впливу батьків у ранньому віці, боровся за передову демократичну школу з гуманістичними відносинами в колективі дітей і колективі вчителів.

Цінним внеском у розробку педагогічних ідей вважається спадщина українського письменника М. Коцюбинського, який за допомогою казок («Про двох козликів», «Дві кізоньки», «Десять робітників», «Івасик-Телесик», «Наша хатка») намагався виховати в дітей такі моральні якості як милосердя, доброта, співчуття, турботливість.

Милосердя як властивість людського духу, безкорислива допомога тим, хто її потребує, отримали розвиток у творчості письменника-гуманіста Л. Толстого, який зазначав, що варто полюбити ближнього, почати жити заради страждань інших, як власні страждання послабнуть і досягнеться найвище благо світу – любов до людей. Для цього потрібно лише примусити себе любити тих, кого ненавидиш або любиш недостатньо і почати менше любити тих, кого надто любиш [11, с. 145].

Отже, поняття милосердя протиставляється злобі, жорстокості, а справедливість – егоїстичному ставленню людей один до одного. Звідси саме страждання дає можливість зрозуміти інших, виявляти дійову допомогу тим, хто її потребує.

Історико-педагогічний аналіз проблеми виховання милосердя в молодого покоління дозволяє стверджувати, що у визначенні сутності поняття «милосердя» наявне гуманістичне підґрунтя – в його основі лежить любов до людей, яка виявляється у доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі про оточуючих, готовності допомогти всім, хто цього потребує (людям і всьому живому).

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми. Подальшого вивчення і розвитку потребують такі питання, як-от: виховання милосердя у молодших школярів; здійснення спеціальної підготовки майбутніх учителів початкової школи до виховання милосердя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анисов М. И. Памятники древнерусского просвещения / Михаил Иванович Анисов. – М. : Школа и педагогика, 1987. – 252 с.
2. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв / под. ред. С. Ф. Егорова, Л. Н. Пушкарева, О. Н. Иванова. – М. : Педагогика, 1985. – 368 с.
3. Глінчук Ю. О. Виховання милосердя у дітей молодшого шкільного віку в умовах кардіоревматичного санаторію : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Глінчук Юлія Олександрівна. – Вінниця, 2011. – 225 с.
4. Древнерусская литература / сост. Е. Рогачевская. – М. : Школа-пресс, 1996. – 559 с.
5. Дружинин Р. Р. Репрезентация милосердия в современной культуре: автореф. дис. на соискание научной степени канд. философ. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Роман Рудольфович Дружинин – Ростов-а-Дону, 2013. – 20 с.
6. Златоуст Иоанн. Собрание поучений в 2-х т. / Иоанн Златоуст. – М., 1993. – Т. 2. – 1993. – 380 с.
7. История педагогики : Учебник для студентов пед. ин-тов / Н. А. Константинова, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Просвещение, 1982. – 447 с.
8. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. / Володимир Петрович Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
9. Памятники средневековой латинской литературы 10–12 веков : Сборник. / Ответственные редакторы : С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров. Составление : О. Е. Нестерова. – М. : Наследие, 1998. – РАН. Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – 532, [2] с.
10. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : зб. статей / Ред. колегія : О. Г. Дзевєрін (відп. ред.) та інші. – К. : Вища школа, 1972. – 246 с.
11. Толстой Л. Н. Любите друг друга / Лев Николаевич Толстой // Полное собрание сочинений в 90-та т. – М., 1957. – Т. 42. – 1957. – 520 с.
12. Филарет. Конспект по нравственному богословию / Филарет (игумен) – М. : Московская патриархия, 1990. – 111 с.